

Ә. А. САПАРОВА

ТЕРМИН ЖӘНЕ ТЕРМИНДІК ЖҮЙЕНІН ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ КЕЙБІР ЖОЛДАРЫ

Термин латын тілінен «*terminus*» енген сөз «шекара»деген мағынаны білдіреді. Яғни қандай да бір белгілі түсініктеменің анықтамасы арнайы бір саладағы бірлікті белгілеу үшін берілетін негізгі сөз болып табылады.

Ал лингвистердің ойынша, термин – түсініктеме атауы, ал анықтама сол атаудың жалпы түсіндірілуі. Лингвист басқа тілден енген сөздерді де термин деп қабылдайды, өйткені тілде берілген сөз жүйесінде ол сөз белектеніп тұрады. Сондықтан ол үшін ең бастысы – сол сөздің әртүрлі шетел тілдеріндегі берілуі оның анықтамасының берілуінен маныздырақ.

Социологтар термин ретінде әрбір арнайы сөзді қарайды, әсіресе ол сөз жасалу тегі мен анықтамасына қарамастан, қандай да бір ғылым түрімен, не болмаса өнеркәсіп саласымен байланысты болса. Белгілі бір оқу саласының қызметкері өз саласына қатысты барлық сөзді термин ретінде қабылдайды. Әйтсе де терминология жайы қазіргі кезде тіл білімінде талас тудырып отырған мәселелердің бірі.

Терминдер жасау кезінде ғалымдар арасында екітүрлі мәселе белен алғып отыр. Бірі – термин атаулының барлығын өз тілімізге аударуда, екінші – халықарлық терминдерді аудармай сол қалпында қабылдау. Сондай-ақ осыған қоса үшінші пікір, яғни интернационалдық терминдердің мейілінше өз тілімізден баламасын табуға тырысу, егер терминге өз тілімізден мағынасын ашатын термин табылмаса және бүкіл әлем халықтарының сапасына сіңіп кеткен болса, сол қалпында қабылдау керек деген де пікір бар.

Термин дербестелген, терен мазмұнды, алдыңғы қатарлы ойды білдіруіне байланысты басқа сөздер тобынан қашшалықты ерекшеленіп, жоғары қойылғанымен сөздік тұлға, грамматикалық бірлік ретінде тілдің бір элементі, ажырамас бөлігі болып табылады және уақыт өте келе қолданбалы сөздердің біріне айналып кетеді.

Терминнің пайда болуын қарастыратын бірнеше бағыттар бар:

1. Нормативтік бағыт (Д. С. Лотте, Б. М. Годунов, А. М. Терпигорев, Я. А. Клиновецкий, С. И. Коршунов, т. б.) терминді лексикалық тіл

жүйесіндегі ғылыми түсінікпен байланысты және өзіне қатысты талаптарға бағынатын ерекше сөз ретінде қарастырады.

2. Функциональды бағыт (Е. И. Чупилино, В. Н. Прохорова, Е. М. Галкина-Федорук, А. И. Моисеев, т.б.) терминдерді ерекше сөз ретінде емес, ерекше қызметтегі сөздер ретінде қарастырады.

3. Терминтану бағыты (Д. С. Лотте және Т. О. Винокур) Олардың көзқарастары бойынша термин « жалпы қандай да бір білім саласы бойынша нақты түсінік беретін, арнайы бір максатқа көзделген лексикалық бірлік» деп түсіндіріледі.

Кез келген тілдің терминологиялық қабатын салалық терминдер қалыптастырады. Ғылымның белгілі бір саласын менгеру үшін алдымен сол салаға тән терминдер жасалады. Термин белгілі ғылым саласының ұғымдар жүйесінен туынрайты. Тілді зерттеуші белгілі ғалымдар терминді ұғыммен байланыстыра қарайды, өйткені термин мен ұғымның өзара қатыстылығы ғылымда, қоғамның дамуында айқын көрінеді.

Орыс тіл білімінде термин мәселесін арнайы зерттеген А. В. Суперанская бастаған зерттеушілер көне Грекия тіл білімінде Платонның берген түсініктемесіне сүйене отырып, логикалық түрғыдан термин дегеніміз – нақты анықтама берілген кез келген сөз деп анықтама береді.

Белгілі терминолог, профессор Б. Қалиұлы өзінің «Жалпы тіл білімі» атты оқулығында тіл білімі тарихына теренцірек тоқтала келе «көне грек философтары тілге қатысты үш мәселені сөз етті:

- 1) Зат пен оның атауы арасында қандай байланыс бар?
- 2) Тіл қайдан, қалай пайда болды?
- 3) Грамматика жөніндегі мәселелер», – деп жазды.

XIX ғ. бірінші жартысында терминология жеке өз алдына жаңа ғылым болып қалыптаса бастайды. Бұған XIX ғ. тіл білімі өкілдерінің, атап айтқанда, Франц Бопп, Расмус Раск, Якоб Гrim, Вильгельм Гумбольдт тәрізді ғалымдардың ықпалы зор болды.

Терминге алғашқы болып анықтама берушілер де шыға бастады. Неміс ғалымы Л. Дедерлайн: ««Finish, конец» (Das Ende) – бұл математи-

калық сыйық тәрізді шекара, Terminus – қолдан жасалған жасанды шекара, Finish – бұл өзінен өзі аяқтатын табиғи шекара» деп терминге аныктама беруге талпыныс жасайды.

Терминге берілген аныктамадан XIX ғ. басында термин туралы ой-пікірлердің әлі де қалыптасу, даму үстінде екенін аңғаруға болады. Жалпы тіл білімінде тіл – таңбалар жүйесі, таңба таңбалаушы мен таңбаланушыдан тұратындығы туралы пікірлерді айткан XX ғасыр тіл біліміндегі ең беделді де кең тараған социологиялық мектеп өкілдері, атап айтқанда, Женева социологиялық мектебінің негізін салушы – Фердинант де Соссюр болды. Ол өзінің тіл туралы пікірлері мен көзқарастарын «Жалпы лингвистикалық курс» деп аталатын еңбегінде жазды. Фердинант де Соссюр аталған еңбегінде: «Таңба екі жақты болады: оның бірі – материалдық жағы да (яғни дыбыстық жағы – акустикалық бейне), екінші – идеялық жағы (мағынасы)».

1980 жылдарда терминнің теориясы мен практикасымен айналысқан О. И. Блинова, Т. С. Коготкова, И. Н. Волкова, Т. Р. Кияк, В. М. Лейчик, А. В. Суперанская тәрізді зерттеушілер болды. Бұлар негізінен терминтанымның пәні, әдістері, құрылымы, терминологияның жалпы теориясы, ғылыми-техникалық терминдерді біріздендіру, терминологияның ономасиологиялық мәселелері және тағы да басқа орыс терминологиясының өзекті мәселелерін сөз етті. Орыс тіл білімінде терминологияны зерттеу 1990 жылдардан бері үақытта әлемдік тіл білімінің қол жеткізген жетістіктеріне сай дамып отыр. Терминнің атау теориясы, оның өзіндік ерекшелігі туралы, терминжасам жайында, оның тәсілдері, термин және үфым, термин шығармашылығының тарихы туралы, терминжасам тәжірибесі, терминтанымның лингвистикалық аспектілері жайында зерттеу жүргізген С. А. Гонцова, А. В. Варандеев, Г. П. Мельников, С. Д. Шелов, С. В. Гринев, Г. А. Дианова, Т. А. Журавлева, В. А. Татаринов, М. Н. Володина және т.б. ғалымдарды атауға болады.

Қазак тілінде термин жасау, реттеу, біріздендіру мәселесі негізінен өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарынан басталды. Терминологияны жетілдірудің басты жолы – термин жасау қағидаттарын анықтап алушы қажет етеді. Соңдықтан термин жасауда аталған мәселенің маңызы айрықша. Қазак тіл білімінде А. Байтұрсынұлы, К. Жұбанов, Ә. Қайдар, Ш. Құрманбай-

ұлы т.б. ғалымдардың еңбектерінде термин жасау қағидаттары берілген.

А. Байтұрсынұлы осы мәселе төнірегінде мынандай үш қағидатты ұсынады: 1) термин ретінде үфым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу; 2) ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу; 3) жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертуі керек.

Ал академик **К. Жұбанов** қазақ тіліндегі терминдер жүйесінің қалыптасуына төмендегідей ұсыныстар жасаған 1) әдеби тілдер практикасында ұлт тілдеріне аударылмайтын, халықаралық біртұтас белгілері бар терминдер қазақ тіліне аударылмай сол халықаралық біртұтас белгіленуінде қабылдансын (Мысалы: *теория, климат, тенденция* т.б.); 2) әдеби тілдер практикасында ұлт тілдеріне аударылатын халықаралық терминдер қазақ тіліне аударылсын. Егер де аударылуға тиісті терминнің қазақ тілінде баламасы болмаса немесе оның қазақ тіліндегі баламасы оны түсініксіз ететін болса, онда тиісті орыс сөзі қабылдансын; 3) түрлі пәндерде белгілі бір мағынада немесе бір-біріне жақын мағыналарда қолданылатын терминдер бірдей белгіленсін; 4) түрлі жағдайларда әртүрлі мағына беретін бір пән үшін сол түрінде қабылдансын, екіншісі үшін аударылсын; 5) халықаралық терминдер орыс әдебиетінде қалай жазылса, сол түрінде қабылданады; 6) қазақ тіліне аударылған терминдер өзінің ғылыми мазмұнын сақтаулары қажет. Оларды аудару кезінде қазақ тілінің грамматикалық заңдылықтарын қатаң ескеріп, терминді түсініксіз етіп жіберетін жасанды сөз жасау амалдарын қолдану керек. Мысалы: *беріліс – передача, тоқыма – текстиль* т.б.; 7) Есім және етістік – есім формасында берілген терминдер сол күйінде қабылдансын *машенизация, механизация* т.б.; 8) Терминдермен бірге қазақ тіліне халықаралық терминологиялық практикада қолданылатын, қазақ тіліне суффикстерімен алмастырмайтын бірқатар аффикстер енгізілсін: *ист, изм, конрт, син, ре* т.б.; 9) басқа сөздерге косылатын терминдердің қыскарған түрлері қазақ сөздеріне косылып жазылсын: *автоможол, автомочатынас* т.б.; 10) қазақ сөзжасамы практикасына Қазан революциясынан бастап қазіргі орыс тілінде кеңінен қолданылып жүрген қыскарған күрделі сөздер енгізілсін.

Академик **Ә. Қайдар** «Қазак терминологиясына жаңаша көзқарас» атты атакты еңбегінде өз

тарапынан термин саласына он бір принцип ұсынды: 1) Егеменді ел, тәуелсіз мемлекеттің басты белгілерінің бірі – мемлекеттік тіл десек, оның негізгі тіректерінің бірі – терминологияны жанжакты дамытуға, реттеуге, қалыптастыруға, кеңінен қолдануға сол мемлекеттің өзі қамқорлық жасауы керек; 2) казак тілі терминологиясының жақсы дәстүрлерін жалғастыра, өскелен өмірдің биік талғамына сай жүз беріп отырған бұқаралық үрдістің тіл үшін тиімді де қажетті жақтарын саналы түрде пайдалану; 3) салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстырудың ең алдымен қазақ тілінің төл және бұрыннан қалыптастан байырғы лексикалық байлығын толығымен пайдалану; 4) термин шығармашылығында бұдан кейін туыскан түркі тілдерінің (әсіресе терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық үлгілерінен, терминдік өрнек-үлгілерінен, онтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану; 5) тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау; 6) орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген термин-атауларды мүмкіндігінше қазақша аударып қолдану; 7) салалық құрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашкы әріптері мен буындары бойынша (сөз араластырып та) кеңестік-интернационалдық термин-атаулардың үлгісімен қыскартып қолдануды заңдастыру; 8) күн санап толассыз туындал жатқан жаңа терминдік ұғымдарға тілімізден балама іздеуде де, термин атауларды жаңадан жасауда да жалпы терминдерге тән талаптарды сактай отырып, дәстүр мен шарттылық заңын мойындау; 9) тілімізге қабылданатын терминдер мен атаулардың мағыналық, тұлғалық жағынан өзара толпастырып, салыстыра отырып, жіктең, саралап пайдалану; 10) тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин-атаулардың сандық және сапалық арасалмағын табиғи қалыпта сактаудың жолдарын іздестіру; 11) терминдер мен атаулардың емілесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу.

Ш. Құрманбайұлы терминкор қалыптастырудың негізгі алғышарттарын атап көрсетті 1) ұлттық терминкор қалыптастырудың ішкі көзі қазақ тілінің лексикалық байлығы мен сөзжасам тәсілдерін барынша ұтымды пайдалану; 2) терминкор қалыптастырудың сыртқы көзі болып табылатын өзге тілдерден термин қабылдау. Оның өзін

- а) тұыстас түркі тілдерінен термин қабылдау;
- ә) тұыстық жақындығы жоқ тілдерден термин қабылдау.

Жоғарыда айтылғандарды тұжырымдай келе, жалпы термин жөнінде нақты мыналадарды айтуда болады:

1. *Терминдер негізінен сөз немесе сөз тіркестері болады (кейде сойлем түрінде де кездеседі)*

2. *Терминдер негізінен тілдік бірліктер (символ – сөз, сан, географиялық таңба түріндегі терминдер де бар. Бірақ терминологиядағы олардың үлес салмагы термин – сөздерге қараганда әлдеқайда төмен).*

3. *Термин – белгілі бір терминологияның мүшесі (А. А. Реформатский).*

4. *Термин деген – ұғым аты.*

5. *Терминнің міндетті түрде анықтамасы (дефинициясы) болады.*

6. *Терминдердің негізгі басым болігі жалпы есімдер, сөз табына қатысы жағынан зат есімдер болады.*

7. *Терминдер атауыштық қызмет атқарып, негізінде ғылым тілінде, арнаулы сала шенберінде қолданылады.*

Бұл атаптандарды терминтану саласындағы ғылыми енбектердің көпшілігінде аталып көрсетілетін, мамандар мойындаған терминнің басты белгілері деуге болады. Терминтану саласындағы зерттеу енбектерінде, лингвистикалық ғылыми әдебиеттерде терминнің өзге де қасиеттері, өзіндік қырлары мен ерекшеліктері аталып жатады. Термин құрамы жағынан түбір сөз де, туынды сөз де, құрделі сөз де, терминологиялық тіркес те болуы мүмкін. Мысалы:

Түбір терминдер: *шай* (тамақ өнеркәсібі), *ұн* (тамақ өнеркәсібі), *сүт* (тамақ өнеркәсібі), *қант* (тамақ өнеркәсібі), т.б.

Туынды терминдер: а) *балық, ашытқы, алмұрт*; ә) *асқөк, қарақұмық, көкнәр*;

Тіркестік терминдер: *құырылған балық, бидай ұны, ұн қоспасы, сәбіз шырыны*.

Терминдер ұлт тіліндегі сөзжасам үлгілерімен қатар шетел тілдерінің термин жасаушы термин бөлшектері (терминдік элемент) катысының арқылы да жасалады.

Терминбошек (терминоэлемент) дегеніміз – терминологиялық мағынасы бар ең кіші бірлік.

Жалпы термин мәселесін зерттеп, термин жайлы сөз қозғаған ғалымдардың оған анықтама бермегені кемде-кем. Ондай анықтамалардың бәрін бірдей тізе берсек, сала мамандарының қай

анықтаманың терминнің лингвистикалық табиғатын толық сипаттап беретінін ажыратуы қынға соққан болар еді. Әзірge терминтанушылардың бәрі бірдей мойындап немесе ортақ мәмілеге келіп, ғылыми, анықтамалық әдебиеттерде бірізді колданып жүрген анықтама мынау деп көрсету қын. Сол себепті мамандарға терминнің негізгі белгілерінің көбін қамтыған мына анықтаманы ұстануға болады:

Термин – ғылыми немесе өндірістік-технологиялық ұғым атауы болып табылатын арнайы қолданыстағы дефинициясы (анықтамасы) бар сөз немесе сез тіркесі. Термин ұғым атауы болса, терминнің дефинициясы деген – сол ұғым атауына берілген дәл ғылыми анықтама. Термин сөздің мағынасы оның дефинициясы арқылы анықталады.

Терминологиялық лексиканы зерттеушілер оның жүйелілік сипаттын мойындайды. Терминнің жүйелілік сипатына Д. С. Лотте еңбектеріне терең талдау жасалған. Аталған мәселені зерттей келе, ол мынандай қорытынды жасайды: Терминологияның өзі белгілі бір ғылым немесе техника саласының ұғымдар жүйесіне сәйкес келетін терминдер жиынтығы. Ғылыми терминология жай сөздер мен сез тіркестерінің жүйесін құрауы тиіс. Автор терминологияның жүйелік принципін сактаудың бірнеше шарттарын көрсетеді:

1. Терминдердер жүйесін жасаудың негізгі ұғымдардың дамуы мен өзгеруін ескере отырып жасалынған топтастыру болуы керек;
2. Осы топтастыру негізінде берілген терминологияға тән басты-басты белгілерді анықтау керек;
3. Осыдан соң барып термин жасау үшін лайықты сөзді алу керек.

Бұларға қосарымыз: алынған сөздің ұғыммен байланыстылығын, ал сол ұғымның берілген терминологиялық жүйедегі басқа ұғымдармен байланысы туралы мәселелер ескерілуі кажет. Сонымен бірге бір текстес терминдердің күрьесі да біркелкі болуы терминологиялық жүйе үшін маңызды.

Біз терминологияны В. П. Даниленко жазғандай: «белгілі бір ғылым немесе өндіріс саласындағы ғылыми ұғымдарды білдіретін терминдердің жүйесі» деп білеміз.

Галым пікірінің күндылығын ескере отырып, біз өз тарапымыздан берілген терминологиялық жүйенің барлығын сын көзben қарап шықпайынша белгілі бір терминді басқа терминмен ауыстыру мүмкін еместігі, керісінше, одан да әрі категесуге әкеліп тірейтінін ескерткіміз келеді.

Сондықтан термин жасауда оның сол жүйедегі басқа терминдермен байланысы ескеріліп, олар ғылыми түрфыдан негізделген болуы шарт.

Терминдерді тілдік түрфыдан жүйелеудегі жарқын үлгіні А. Байтұрысныұлы көрсетіп бергені бәрімізге белгілі. Мәселен, оның қаламынан туындаған әдебиеттану ғылымының *гүрыптама, сауықтама, балама, қызықтама, хаттама* және т.б. осы тәрізді мысалдармен деп толықтыра беруге болады.

Сонымен арнаулы сала атауларының жиынтығы болып табылатын терминологияны – терминологиялық жүйе деп атайдыз, әр саланың ұғымдарының өзара байланысы, иерархиясы, сатылық, түрлік қарым-қатынасы ұғымдық, логикалық түрфыдан қалай жүйелі болса, тілдік түрфыдан да сол ұғымдардың жүйесін көрсететіндей етіп таңбау қажет. Сондықтан да тілдік бірліктер терминдердің ұғымдар жүйесінің ерекшелігін көрсетіп бере алатындаі сөзжасамдық жүйелілікке негізделіп жасалып, соның негізінде терминологиядағы жүйелілікке қол жеткізу көзделеді. Терминологиядағы жүйелілік ұғымдар жүйесінің аралық байланысын тілдік бірліктер атау сөздер арқылы да жүйелеп беру болып табылады.

Терминнің жүйелілікке сәйкес жасалып, терминологияның жүйелі болуы қажеттігін алғаш атап көрсеткен ғалымдардың бірі – А. Рефоматский «Тілдегі сөздердің жалпы үрдісі – сөзжасамдағы жүйелілік – терминдерде бұл үрдіс айрықша айқын байқалады» деп, жүйеліліктің терминологияда ерекше анық көрініс табатындығын айта келіп, «Терминология белгілі бір ғылымның ұғымдар жүйесін білдіру үшін қажет» деген тұжырым жасайды.

Бұл – ұғымдар жүйесін белгілейтін атаулар жиынтығының да өзі таңбауышы болып отырған жүйенің ерекшелігін көрсете алатындаі жүйелі болуы керек деген сез. Галым терминологияның ең алдымен, ұғымдар жүйесін көрсету үшін қажеттігін оның басты белгісінің бірі ретінде атап көрсетеді.

Қорыта келгенде айтарымыз, терминологиялық жүйе мен термин шығармашылығының жүру үрдісі өзіндік тарихи даму сатылары бар, қалыптасқан жүйелердің қатарына жатады. Біз терминологиялық жүйені тілдің лексикасының жеке, ерекше қабаты деп есептейміз. Әрбір ғылым саласының терминдері ерекше терминология құрайды және әрбір терминнің мағынасы осы жүйе ішінде ашылады.

ӘДЕБІЕТ

1. *Құрманбайұлы Ш.* Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары. Алматы, 2004.
2. *Айтбаев Ә.* Термин тірегі – тіл байлығы // Егеменді Қазақстан. 2002.
3. *Жұбанов Қ.* Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы, 1966.
4. *Супранская А.В.* Общая терминология. М.: Наука, 1989.

5. *Шелов С.Д.* Термин. Терминологичность. Терминологические определения. СПб., 2003.
6. *Қайдаров Ә.* Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. Алматы: Рауан, 1993.
7. *Фердинант де Соссюр.* Труды по языкоznанию. Л.: Прогресс, 1977.

Резюме

Рассматриваются истоки формирования терминов и терминологической системы.